

הירדן (ולא שני סוגים בלבד, וכפשוטו של מקרא בספר יהושע פרק ד'). ואם כן הוא, אכן ראוי לייחד דווקא את שלושת מיני האבנים האלה. ואולי לשיטת רש"י זו עצמה הייתה כוונת רבי חנינן שביקש להגיה את הברייתא, ותורף דבריו הוא שאם אכן מונים את האיסטליות של משה, אם כן ארבעה מיני אבנים הן, אך האמת היא שאת שלושת המינים יש למנות באופן שונה.

בשולי הדברים ראוי לציין כי קיים גם קטע של מדרש תנאים כלשהו מן הגניזה הקהירית,²⁸ שגם ממנו עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון, וגם גניזת המזבח בהר עיבל מוזכרת בו (בקטע אמנם קיימים כמה מקומות מחוקים, אך ההשלמה שלהם כפי שהובא כאן, נראית מוכחת). בקטע זה נאמר:

על [אבני המזבח] כתבום, דברי ר' יודה. ר' שמעון א' על האבנים כתבום. [אמ' רבי נראין דבר ר' שמעון שאמר על האבנים [כתבום שני': 'על] האבנים' (דברים כ"ז ח'), שאלו [על] המזבח כתבום, היאך היו אומות העולם רוצין לקרות דין [ולמטה כתוב] עליהם כל הרוצה לקבל ימין יבוא ויקבל, וגנוזם בו ביום.

נמצאנו למדים כי ההנחה שאבני המלון אינן אבני המזבח היא אמנם מפורשת רק בתלמוד הירושלמי, אך ניתן ליישב אותה גם עם מקורות אחרים שלכאורה משמע מהם שאבני המזבח הן אבני המלון. הנחה זו, שאבני המזבח אינן אבני המלון, היא תנאי מוקדם לדיון האם המזבח העתיק שנמצא בהר עיבל הוא אכן המזבח שבנה יהושע בן נון (בגוף השאלה ובצדדים שונים שלה עסקתי במקום אחר, וכפי שצוין בהערת הפתיחה. כאן עיקר הכוונה הייתה לברר את דעת חז"ל בשאלה האם המזבח נשאר קיים במקומו, או שפורק ואבניו הועברו לגלגל).

ה. גניזת המזבח וטעמה לאור הממצאים העתיקים

המזבח אשר נמצא בהר עיבל נמצא גנוז. המזבח לא נמצא קבור תחת סחף כלשהו שנוצר מחמת מימי הגשמים, ואף לא מתחת לעיי חרבות של מבנים מאוחרים יותר

שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ", יבאר רש"י בלשון תמיהה, ולא כדברי היפה מראה שאבני משה נכנסו איתם לארץ.

28 הקטע פורסם לראשונה על ידי שכתר בספר היובל לכבוד ישראל לוי, עמ' 189, והוא נקרא שם בשם: "קטע ממכילתא לדברים". משם הועתק בתוספתא כפשוטה לסוטה (עמ' 701-700). בכתב היד יש חסרונות אחדים ששכתר סימן בנקודות. ההשלמות הן לפי תוספתא כפשוטה (כאן הובא רק חלק ממה שנדפס שם. את הפיסוק רשמתי אני, וזאת על פי הבנתי את הקטע).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

שנחרבו ברבות השנים, וכפי שמצוי באתרים ארכיאולוגיים רבים, אלא תחת שכבת אבנים שהונחו בכוונה תחילה על מנת לקבור תחתיהן בשלמות את המבנה.

נקודה זו לא נבחנה עד עתה לאור מה שהתבאר בתלמוד הירושלמי במסכת סוטה, שם נקבע במפורש שהמזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל נגנז. "חמדה גנוזה" זו, שמפורשת בתלמוד הירושלמי, אכן ראויה לשמש כנקודת מפתח הנוגעת לעצם שאלת הזיהוי של המזבח, אך יש להדגיש כי לנקודה זו יש גם חשיבות רבה הנוגעת ליחס למסורות חז"ל.

עצם גילוי המזבח בהר עיבל נתן מכה קשה לחוקרי מקרא שטענו שהתיאור המקראי של המזבח נכתב בתקופה מאוחרת בהרבה לתקופת כניסת בני ישראל לארץ. זאת משום שהממצא הארכיאולוגי הוכיח במפורש שהמזבח הוא קדום, והוא אכן שייך לתקופה המכונה "תקופת ההתנחלות". הממצא הארכיאולוגי גם הוכיח שהמקום לא היה בשימוש אלא בתקופה שבה הוא נבנה, וכך נשללה האפשרות שעל סמך מסורת פולחן רצופה כלשהי נתייחס המקום בתקופה מאוחרת לתקופה מוקדמת.

למזבח יש כבש מרכזי וכבשים קטנים יוצאים מצידו. פרטים אלו אינם מפורשים במקרא, אך הם ידועים לנו מן התיאורים של המזבח במקדש, כפי שהם מפורשים בדברי חז"ל. גם נקודה זו הפתיעה חוקרים רבים, אך גילוי זה לא עמד בסתירה מהותית להשקפות עולם של חוקרים הכופרים בתורה שבעל פה, שכן גם לפי השקפתם אמנם העניין היה מפתיע, אך לא משולל מכל וכל, שכן דברי חז"ל מתארים את המזבח כפי שהוא נראה באמת בסוף ימי בית שני, וגם מנקודת מבט אפיקורסית לא ניתן היה לשלול אפשרות שהמזבח של סוף בית שני אכן בנוי על פי מסורת רצופה שהייתה קיימת בישראל מתקופת בית ראשון ואף מתקופת ההתנחלות.

אולם מציאותו של מזבח עתיק גנוז בהר עיבל והשוואתה למסורת שבגמרא, היא מבחינה זו מפתיעה הרבה יותר מאשר מציאותם של כבשים קטנים בצידו של הכבש הגדול של המזבח. שכן מדובר כאן על הלכה שלא היה לה כל שימוש בימי בית שני, והיא נשארה בגדר תורה שבעל פה ממש למעלה מאלף וחמש מאות שנה מבלי שיהיה לה שום יישום מעשי (וכל זאת בתקופה שבה לא הייתה רשות להעלות על הכתב את התורה שבעל פה). מסורת אמיתית זו הובאה בגמרא כידיעה שאין בה מחלוקת (וכפי שצוין לעיל), ובדור הזה נמצאה לה עדות גמורה בשטח.

השאלה היא מדוע באמת נגנז המזבח בהר עיבל.

על שאלה זו השיב בעל יפה מראה, וכתב: "לא לשעה היו ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות". בעקבותיו כתב גם בעל פני משה: "לא לשעה היו ונגנזו - דודאי נגנזו אחר שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן".

על נימוק זה הקשה בעל קרבן העדה בחיבורו שיירי הקרבן, וכתב:

לא לשעה היה - כתב היפה מראה "לא היה אלא לשעה, ואחר שהקריבו הקרבנות נגנזו האבנים הואיל ונשתמש בהן קדושה, ומשני: עוד היא מעשה ניסים, שנתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ולשעה קלה העתיקו משם" ע"כ. וקשה, הא מצינו מזבחות שעשה אברהם ויעקב ושאל הניחוחו ולא גנזו האבנים, כדאמרינן: "וירפא את מזבח ה' ההרוס" — זה מזבחו של שאול.²⁹ ועוד קשה, כיון שהיה צורך בעמידתו, רדאי לא הרסו אותו ולא גנזוהו עד לאחר זמן, כדי שיעתיקו ממנו התורה.

ונראה שהקביעה המוחלטת של הגמרא שהמזבח שבהר עיבל נגנז מבוססת על שני יסודות. היסוד האחד הוא הידיעה הברורה שהייתה לחז"ל (אולי בקבלה), שבתקופתו של יהושע (או ליתר דיוק בסוף ארבע עשרה שנה לכניסתם לארץ וכדלהלן), חששו מאוד להשאיר מבנה כלשהו של מזבח בנוי במקומו, וזאת מתוך החשש שהמזבח ישמש כבמה בזמן איסור הבמות.

הדבר עולה בבירור מן המקרא בספר יהושע בפרק כ"ב (פסוקים ט"ז), שם נאמר:

וַיֵּשְׁבוּ וַיֵּלְכוּ בְּנֵי יִרְמְיָהוּ וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִשְׁלֵה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן לְלֶכֶת אֶל אֶרֶץ הַגִּלְעָד אֶל אֶרֶץ אֲחֻזָּתָם אֲשֶׁר נֶאֱחָזוּ בָּהּ עַל פִּי ה' בְּיַד מֹשֶׁה. וַיָּבֹאוּ אֶל גִּלְיָלוֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן וַיִּכְנוּ בְּנֵי יִרְמְיָהוּ וְכָל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִשְׁלֵה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנָעַן עַל הַיַּרְדֵּן מִזְבֵּחַ גָּדוֹל לְמֶרְאָה.

ובהמשך שם מסופר שבני ישראל ביקשו לעלות עליהם למלחמה, והאשימו אותם במרד בה' "בבנותכם לכם מזבח מבלעדי מזבח ה' א-להינו", ובהיפרדות מן העם אשר

²⁹ הדברים מבוססים על מדרש שמואל ברש"י במלכים א' י"ח, ל, על אודות המזבח של אליהו בהר הכרמל. כתב שם רש"י: "ומדרשו, שמעתי ששאל בנה מזבח בהר הכרמל, וזהו שאמר (שמואל א' ט"ו, יב): 'בא שאול הכרמלה, והנה מציב לו יד' ולהלן (בראשית ל"ג, כ) הוא אומר: 'ויצב שם מזבח', ומלכי ישראל הרסו כל המזבחות והבמות שבארצם שנעשה לשם שמים, ובנה אליהו מזבח זה של שאול שהיה הרוס". לעת עתה לא מצאתי מקור למזבח של אברהם או של יעקב שהוזכר כמזבח שנשאר שלם בתקופה מאוחרת יותר (יש לציין כי מלשוננו של בעל קרבן העדה נראה שהבין שגניזת המזבח נעשתה על ידי פירוקו וגניזת אבניו, ולא על ידי כיסויו בשלמותו, ומשום כך הקשה ממזבח שאול שנשאר שלם עד לדורו של אחאב).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

ממערב הירדן, "אשר שכן שם משכן ה'". ואמנם בסופו של דבר התקבלה הצהרתם של בני שבטים אלו שהמזבח נבנה על ידם "לא לעולה ולא לזבח", וכי המטרה בבניינו היא שונה לגמרי. אך ניתן על כל פנים להבין מן הדברים שלפני שנבנה המזבח (שלא לעולה ולא לזבח) על הירדן, היה קיומו של מזבח נוסף מלבד המזבח שבשילה בגדר בל יראה ובל ימצא.

אולם נימוק זה כשלעצמו עדיין אינו מצדיק גניזה של המזבח בהר עיבל, שהרי לכאורה ניתן וגם צריך לסתור את המזבח לאחר שסיים את תפקידו, וכך למנוע מכשול מן הדורות הבאים. אבל האמת היא שקיים איסור מן התורה לסתור מזבח זה, והוא נכלל באיסור: "לא תעשון כן לה' א-להיכם" (דברים י"ב, ד) שהוא המקור לאיסור נתיצת אבן מן המזבח או העזרות, וכדברי חז"ל בספרי (דברים פי' ס"א), שם נאמר: "מנין לנותן אבן אחת מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות שעובר בלא תעשה, תלמוד לומר ונתצתם את מזבחותם ושברתם את מצבותם, לא תעשון כן לה' א-להיכם".

אמת היא כי דרשת חז"ל עוסקת במזבח בית עולמים, ולא במזבח שאסור להקריב עליו, אך החתם סופר בתשובותיו (או"ח סי' ל"ב) כתב במפורש:

דאין ספק אצלי שאסור לנתון אבן מבמה. לא מיבעיא בשעת היתר הבמות, אלא אפילו בשעת איסור במות, משנבנה בית המקדש, מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנתון מהם שום דבר.

נמצא לפי זה שאת המזבח בהר אמנם אסור היה לקיים מחשש שמא ישמש כבמה, אך מאידך גם אסור היה לנתן אותו, וממילא דינו האחד והיחיד הוא להיגנז בשלמות.

התקופה שבה נכנס איסור הבמות לתוקף היא לדברי חז"ל התקופה שבאו לשילה, וכפי שמפורש במשנה במסכת זבחים (פי"ד מ"ו): "באו לשילה נאסרו הבמות". תקופה זו הייתה לדברי חז"ל ארבע עשרה שנה אחרי כניסתם לארץ,³⁰ ואשר על כן ברור שהמזבח שבנו השבטים שבעבר הירדן על גבי הירדן נעשה בזמן איסור הבמות (שהרי שם מפורש במקרא שחזרתם לעבר הירדן הייתה משילה). קיימת מחלוקת בדברי חז"ל בשאלה האם המזבח שנבנה בהר עיבל נבנה ביום שבו נכנסו לארץ או בסוף י"ד שנה.³¹ מובן שלדברי האומר שבסוף ארבע עשרה שנה נבנה המזבח היה צורך לגנוז את המזבח מיד אחרי אותו יום שכרתו בו ברית בהר עיבל, אך גם לפי השיטה

30 ירושלמי מגילה פ"א ה"ב (ויש בעוד מקורות רבים איזכור נפרד של ארבע עשרה שנה שכיבשו וחילקו, ואיזכור נפרד של ימי שילה ואיסור הבמות שנהג מאז).

31 ראה על כך לעיל הע' 4.

שהמזבח נבנה ביום שבו נכנסו לארץ, עדיין יש מקום לומר שהיו זקוקים לנס כדי להעתיק ממנו את התורה, שכן בימי המלחמות לא היה הזמן כשר וראוי למשלוח נוטריונים להעתקת התורה, וכך ניתן לומר כי גם התקופה של ארבע עשרה השנים שבהן עדיין לא היה צורך לגנוז את המזבח היו בבחינת 'שעה', וזאת לעומת אבני המלון שנשארו שם לדורות.

לכך יש להוסיף כי דווקא מן המקום שממנו ביקש בעל קרבן העדה להוכיח שאין צורך לגנוז את המזבח, משם ממש יש מקור לאחד משני היסודות שעליהם מושתת דין זה של גניזת המזבח. במקרא במלכים א' (י"ט, י) אומר אליהו הנביא: "קִזָּא קִנְאִי לַה' אֱלֹהֵי צִבְאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת מִזְבְּחֶיךָ הִרְסוּ וְאֶת נְבִיאֶיךָ הָרְגוּ בְּחֶרֶב". רש"י במקום כתב: "את מזבחותיך הרסו - במות יחיד הנעשות לשם שמים שהרי מזבח בית הבחירה בירושלים היה". ורד"ק שם הוסיף: "את מזבחותיך הרסו - כמו שאמר למעלה את מזבח ה' ההרוס". ואם כן, אותו מזבח שאליו התקין מחדש (המזבח של שאול) הוא עצמו אחד המזבחות שאליו התלונן על כך שכוהני הבעל הרסום. ואם כן ברור מן המקרא שהיה בזה חטא. ומסתבר אם כן שמתחילה נגנז גם מזבח זה, כאשר שלמה בנה את הבית (שהרי כפי שהתבאר במשנה בזבחים שם, בזמן שילה נאסרו הבמות אך עם חורבן שילה הותרו הבמות, וכך שאול בנה את המזבח כדת וכדין, אך מובן שעם בניין הבית חזרו הבמות ונאסרו, והיה צורך לגנוז את אותו מזבח בשלמות). אלא שבתקופת ירבעם חזרו וגילו את אותו מזבח חשוב, וגם הקריבו עליו קרבנות לשם שמים, וזה כשלעצמו אכן היה חטא גדול של העם, בין ביהודה ובין בישראל, וכפי שהמקרא מעיד כמה וכמה פעמים: "רק הבמות לא סרו" - אך חטא זה היה קטן בערכו לעומת חטא העבודה הזרה של נביאי הבעל, שגם הרסו את המזבחות שנבנו לשם שמים.

יש לציין כי הגאון רבי צבי פסח פראנק זצ"ל, בספרו **הר צבי** על חידוש הקרבנות,³² הקשה על דברי רש"י הנ"ל בספר מלכים, ותמה מה איסור יש בנתינת מזבחות בתקופה שבה הבמות אסורות בין כך ובין כך. ועל כך השיבו הגאון רבי ישראל יצחק רייזמן זצ"ל³³ שאכן יש איסור נתיצה גם במצב זה, וציין לדברי החת"ס

32 קונטרס הר צבי פרק ט. וראה עוד בהערה הבאה.

33 הרה"ג רייזמן היה דיין בבד"ץ העדה החרדית בירושלים. את דבריו כתב לגרצ"פ פרנק זצ"ל בשנת תרצ"ב (המכתב פורסם במלואו בכתב העת **מוריה** גיליון י"ט). במהדורות המאוחרות יותר של ספרו של הגרצ"פ פרנק זצ"ל הידועות בשם **מקדש מלך**, הזכיר הגרצ"פ במדור "טור מלכה" את מכתבו של הרה"ג רייזמן, וניסה לדחות את הדברים ולטעון שדבריו של החת"ס

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

הנ"ל, וגם הוסיף שלמעשה הדבר רמוז בפשוטו של מקרא בספר דברים שם. כי התורה קובעת שם תחילה שיש לנתץ את המזבחות שבנו העמים על ההרים הגבוהים ועל הגבעות ותחת כל עץ רענן, ואחר כך מזהיר הכתוב: "לא תִעֲשֶׂון כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם. כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִכָּל שְׁבִטֵיכֶם לְשׁוֹם אֶת שְׁמוֹ שָׁם לְשַׁכְּנוֹ תִדְרְשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה". וכתב שם רש"י:

לא תעשון כן - להקטיר לשמים בכל מקום, כי אם במקום אשר יבחר. דבר אחר: ונתצתם את מזבחותם ואבדתם את שמם לא תעשון כן, אזהרה למוחק את השם ולנותץ אבן מן המזבח או מן העזרה. אמר רבי ישמעאל, וכי תעלה על דעתך שישאל נותצין את המזבחות, אלא שלא תעשו כמעשיהם, ויגרמו עונותיכם למקדש אבותיכם שיחרב.

ועל כך כתב הרה"ג ישראל יצחק רייזמן זצ"ל שלפי פשוטו של מקרא, ועל פי היסוד שחידש החתם סופר, יש לומר בפשטות שיש כאן רמז לאיסור נתיצת הבמות, כי אכן עלה על הדעת שבזמן שנאסרו הבמות ישראל נותצין את המזבחות של הבמות שנבנו בכל מקום (בהיתר), ומשום כך הוצרך הפסוק להזהיר גם על זה.

בשולי הדברים יש להוסיף כי הממצא הארכיאולוגי מכיר עוד אתרים שעל פי עניינם יש לראות בהם אתרי פולחן (במות) שנבנו לשם שמים, ואשר בתקופה מאוחרת יותר גנזו אותם מבלי לנתוץ אותם. ממערב לירושלים, מאזור קריית היובל ועד נחל בית זית, נמצאו עשרים ושניים גלי אבנים גדולים מאוד, מעשה ידי אדם (גובהם בין שלושה לתשעה מטרים, וקוטרם בין עשרה לארבעים ושניים מטרים). הארכיאולוגים קוראים לגלים אלו בשם "רגמים". חפירות שיטתיות של כמה מהם

נוגעים רק לבמת ציבור ולא לבמת יחיד. אלא שבאמת מדברי רש"י במלכים ניתן להבין שהדברים אמורים גם בנוגע לבמת יחיד, ועל כל פנים אם אכן לאיסור זה יש סמך בפשוטו של מקרא בספר דברים, כי אז ודאי נכון לומר שהוא נוהג גם בבמת יחיד. ועוד יש להעיר שהגרצפ"פ שם ביקש להוכיח שמותר לנתץ מזבח שנפסל מכך שמצינו שגנזו את האבנים ששיקצו מלכי יוון, והרה"ג רייזמן טען נגדו שבמזבח זה לא היה איסור נתיצה, כי לגביו נהג כלל של "באו פריצים וחללוהו", ולנדון זה גם כן יש המשך דיון ב"טור מלכה" שם. וכל זה תמוה בעיניי מאוד, כי זה ודאי שאת מזבח ה' שבמקדש אי אפשר לגנוז שלם במקומו, ואם חלילה נעשתה בו פעולה פוסלת כלשהי, כגון מה שמתואר בחז"ל ששיקצוהו מלכי יוון, או כגון במקרה שברזל נוגע באבניו, על כרחנו צריכים אנו לסתור את המזבח כדי להכין מזבח חדש בציון. ובזה ודאי אין איסור תורה, שהרי אין אנו יכולים לבנות מזבח במקום אחר. אך בכל המזבחות שנבנו בבמות, אכן יש איסור נתיצה גם אם נפסלו מפני שנבנה הבית ונאסרו הבמות.